

КУЛИК Д. О.,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових
дисциплін, господарського
та трудового права
юридичного факультету
(Харківський національний педагогічний
університет імені Г. С. Сковороди)

УДК 336.717.1

РОЗРАХУНКОВИЙ ЧЕК ЯК ПРЕДМЕТ ДОГОВОРУ ЗАСТАВИ

Аналізується законодавство, що визначає зміст та особливості договору застави. Досліджуються наукові погляди на використання розрахункового чека як предмета договору застави. Визначаються особливості застави розрахункового чека.

Ключові слова: законодавство, договір застави, розрахунковий чек.

Анализируется законодательство, определяющее содержание и особенности договора залога. Исследуются научные взгляды на использование расчетного чека как предмета договора залога. Определяются особенности залога расчетного чека.

Ключевые слова: законодательство, договор залога, расчетный чек.

We analyze legislation that defines the content and features of the pledge agreement. We investigate scientific views on the use of pay check as a subject of the pledge agreement. Peculiarities of estimated check's pledge are defined.

Key words: law, security agreement, the settlement check.

Вступ. Встановлений на сьогоднішній день положеннями чинного цивільного законодавства України у банківській сфері правовий режим розрахункового чека не відповідає сучасним реаліям та перспективним потребам вітчизняного майнового обороту. Невизначеність правової природи розрахункового чека, її невідповідність порядку правового регулювання розрахунково-чекових відносин у більшості країн Євросоюзу стримує розвиток ринкових відносин в Україні. Законодавство більшості країн світу відносить розрахунковий чек до цінних паперів. Він є одним із найбільш ефективних правових засобів опосередкування механізму здійснення кредитних і розрахункових відносин, забезпечуючи виникнення, передачу, відновлення та захист посвідчених ним майнових прав.

Проблематика обіговоздатності розрахункового чека у науці розглядалась такими вченими: М.М. Агарков, С.М. Бервено, А.Е. Вормс, Н.О. Нерсесов, В.Л. Яроцький та ін. У той же час питання можливості використання розрахункового чеку в договорі застави потребують додаткового вивчення та аналізу.

Постановка завдання. Метою даної статті є визначення особливостей сфери чекового обігу. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні завдання: проаналізувати чинне законодавство, що визначає зміст та особливості договору застави; вивчити наукові джерела з питань використання розрахункового чека як предмета застави; визначити особливості застави розрахункового чека.

Результати дослідження. Використання розрахункового чека суто як розрахункового документа, без поширення на нього правового режиму цінних паперів, значно звужує сферу його застосування у цивільних відносинах. Разом з тим поширення на нього правового режиму цінних паперів дозволило б забезпечити оборотоздатність посвідченого ним права вимоги. При цьому навіть не потрібно суттєво міняти положення чинного законодавства України, адже правовий режим розрахункового чека як цінного папера можна визнати напівсформованим. При забезпеченні правового регулювання його обігу із незначним коригуванням чинного законодавства можна буде застосовувати всі апробовані на цінних паперах нормативні моделі, враховуючи наявні положення чинного законодавства України щодо його форми та реквізитів, порядку інкасування, наслідків несплати тощо. У цьому аспекті використання розрахункового чека з метою передачі посвідченого ним майнового права за умови поширення на нього правового режиму цінних паперів можливе із застосуванням конструкції купівлі-продажу, міни, дарування, ренти і навіть довічного утримання (за умови значної грошової суми, закріпленої у його реквізитах). Одним із напрямків можливого розширення сфери застосування розрахункового чека як цінного папера у майновому обороті, який викликає найбільші дискусії та складнощі на практиці, є його використання як засобу забезпечення виконання зобов'язань. Належне виконання зобов'язань стимулює зміцнення майнового становища учасників майнових відносин, формування в них впевненості в реалізації поставлених завдань і, зрештою, стабілізує цивільний оборот в цілому. Загалом інститут забезпечення виконання зобов'язань... слугує меті підвищення гарантій забезпе-

чення майнових інтересів сторін зобов'язання... [1, с. 662]. Належне виконання зобов'язання сторонами договору стимулюється засобами забезпечення його виконання. Під засобами забезпечення виконання зобов'язань розуміють встановлені законом або договором спеціальні умови майнового характеру, які стимулюють належне виконання зобов'язання боржником шляхом встановлення додаткових гарантій задоволення вимог кредиторів [2, с. 61].

Одним із засобів забезпечення виконання зобов'язань є застава. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заставу» в силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами [3]. Застава виникає в силу договору чи закону Основним правовим засобом забезпечення виникнення відносин застави залишається договір.

Застава цінних паперів одержала в останні роки велике поширення і водночас є досить поширеним способом забезпечення виконання зобов'язань із використанням цього виду документів. Серед застави різних видів майна застава цінних паперів, мабуть, є найбільш складною на практиці. Не менш складною викликає наліз застави цінних паперів з теоретичної точки зору. Це пов'язано, насамперед, із складністю самої правової природи цінних паперів як об'єктів цивільних прав. Зазначене визначає необхідність більш глибокого вивчення такого напрямку вдосконалення сфери чекового обігу, як застава цінних паперів. Розглянемо правові аспекти застави розрахункового чека.

Цивільне законодавство України не містить спеціальних правил щодо застави такого різновиду цінного папера, як розрахунковий чек, тому правове регулювання відносин, пов'язаних з його обігом, повинне визначатися загальними нормами цивільного законодавства України: Цивільним кодексом України [4], а також Законом України «Про заставу» [3].

При цьому саме договірні відносини, пов'язані із заставою розрахункового чека, мають певні особливості. Це, зокрема:

1) специфіка предмета договору застави, що повинен враховувати таку ознаку розрахункового чека, як взаємозв'язок документа й посвідченого ним майнового права;

2) спеціальні вимоги до форми договору застави цінних паперів;

3) особливості оформлення передачі розрахункового чека під заставу.

Розглядаючи правовідносини застави, особливу увагу слід приділити предмету договору застави. У загальній формі предметом застави є майно. Однак як один із різновидів предмета застави, встановленого Законом України «Про заставу», є цінні папери, і, зокрема, розрахунковий чек [3]. Особливістю предмета договору застави розрахункового чека є не лише власне документ як об'єкт цивільних прав, але й майнові права, що ним посвідчуються.

Як бачимо, проблема визначення предмета застави при заставі цінного папера породжена самою його правовою сутністю як об'єкта цивільного обороту. З одного боку, цінний папір сам по собі визнається положеннями чинного законодавства України як об'єкта цивільних правовідносин. З другого – об'єктом цивільно-правових відносин цінний папір є лише внаслідок того, що посвідчує відповідний комплекс майнових прав [5, с. 115].

Визначення того, що, по суті, є предметом застави при заставі цінного папера – сам документ чи посвідчене ним право, є теоретичною проблемою, з вирішенням якої нерозривно пов'язані й суто практичні питання. Слід зауважити, що нормативні приписи ЦК України не можуть бути досить міцною основою для вирішення цієї проблеми, оскільки в одних нормах основного акту цивільного законодавства акцент робиться на речовій складовій правової природи цінних паперів, а в інших – на їх змісті, що полягає в задоволенні певних майнових прав. Незважаючи на те, що в договорі застави як його предмет вказуються цінні папери, безпосередньо інтерес заставодержателя задовольняється за рахунок можливості здійснення посвідченого ними майнового права.

Тим самим на цінні папери, як самостійний об'єкт цивільних прав, поширюється правовий режим рухомих речей і, отже, до них повною мірою можуть бути застосовані речові інститути цивільного права [5, с. 115].

Проте можлива й інша точка зору, відповідно до якої предметом застави є не речові права (право на папір), а зобов'язальні (право з паперу). У свою чергу, необхідність чіткого розуміння того, що саме при заставі цінних паперів є предметом застави, пов'язана з тим, що нині існують певні відмінності в нормативному регулюванні застави речей й застави майнових прав, що полягають у наступному:

– якщо заставадавцем при заставі цінних паперів є їх власник, то заставадавцем при заставі майнових прав є особа, якій належать відповідні права. Таким чином, особа, якій належать права, засвідчені цінним папером, може закласти їх від власного імені й у тому випадку, коли даний цінний папір належить їй на праві оперативного керування. Такий висновок впливає, зокрема, з аналізу норм цивільного законодавства Російської Федерації (ст. 128, п. 4 ст. 338 ЦК Російської Федерації) [6];

– порядок реалізації закладених речей у результаті звернення на них стягнення відрізняється від порядку реалізації закладених прав, оскільки при реалізації (продажу) закладеного права має належним чином бути оформлене передання цього права [5, с. 115].

На подвійність правової природи цінного папера, що знаходить свій вияв в існуванні нерозривної єдності «речового права на цінний папір» і «права із цінного папера», вказувалося ще в російській літературі початку ХХ ст. Саме це було підставою дискусії щодо віднесення до предмета договору застави цінних паперів (речове право на цінний папір) або майнових прав, засвідчених цінним папером (права із цінного папера) [7, с. 428].

Розглядаючи дану дилему з позиції теорії цивільного права, необхідно виходити, насамперед, з принципу первинності того майнового права, яке закріплено в цінному папері. Безумовно, тільки маючи право власності на майно, сторона здобуває зобов'язальні права, що випливають із правомочностей власника. Таким чином, можемо зробити висновок про нерозривність речових та зобов'язальних прав (прав «на цінний папір» та прав «з паперу»). Отже, предметом договору застави є не тільки майнові права, засвідчені цінним папером, а і власне документ.

Правові питання, пов'язані із застосуванням заставного індосаменту, вже розглядалися в сучасних цивілістичних дослідженнях, зокрема В.О. Беловим, А.А. Вишневським, Л.А. Новосоловою, Л.Ю. Добриніною, А.Л. Маковським, О.С. Виговським, В.Л. Яроцьким та іншими науковцями. Однак деякі аспекти вказаної проблематики мають дискусійний характер. Перш за всі це стосується оформлення відносин, пов'язаних з передачею цінних паперів під заставу. Зазначене свідчить про актуальність проведення дослідження правового механізму оформлення застави цінних паперів [8, с. 35-39].

У теоретичних працях з цього питання існує точка зору на заставний індосамент як єдину юридичну підставу виникнення заставних правовідносин. Тим не менш більшість науковців справедливо наголошують на доцільності укладання договору застави та оформлення заставного індосаменту.

Разом з тим В.О. Белов зазначає, що заставний індосамент – єдиний засіб застави цінних паперів, при якому складання окремого договору застави не має сенсу. Наявність договору застави, що індивідуально визначив його предмет, акт приймання-передачі предмета застави й інших документів при відсутності заставного індосаменту не встановлює заставного права на цінний папір [9, с. 148]. А.А. Вишневський указує, що «...застава цінного папера, виконана у формі заставного індосаменту, не є за своєю правовою суттю заставою в тому значенні, що надається заставі загальноцивільним законодавством» [10, с. 104].

Протилежну точку зору відстоював С.О. Крашенінников. Він вважав, що для виникнення права застави на цінні папери, окрім складання заставного індосаменту, потрібен договір застави [11, с. 38]. Точка зору С.О. Крашеніннікова найбільш точно відображає суть правовідносин застави цінних паперів за чинним цивільним законодавством України.

Так, безумовно, що на відміну від цивільного законодавства власник боргового цінного папера за заставним індосаментом має право на одержання суми незалежно від частки того зобов'язання, що було забезпечено заставою цінного папера. Тому застереження в заставному індосаменті щодо права індосата на одержання чекової суми залежно від виконання або невиконання індосантом основного зобов'язання неприпустимі. У зв'язку із цим виникає питання: у чому юридичний і практичний зміст заставного індосаменту, якщо заставоутримувач цінного папера відповідно до заставного індосаменту може задовольнити свої вимоги, не чекаючи виконання основного зобов'язання? Відповіддю на це питання може бути посилення на фідучіарний характер передачі права власності на чек із забезпечувальною метою. Однак операцію застави цінного папера слід розглядати як заставну, а не фідучіарну угоду. Звідси виникає необхідність комбінованого підходу до проблеми застави цінних паперів. По-перше, щоб специфіка заставного індосаменту не порушувала причинно-наслідковий зв'язок між основним зобов'язанням і його забезпеченням, доцільно укладання договору відповідно до цивільного законодавства України. І, по-друге, слід визнати, що, з огляду на специфіку правовідносин, що виникають у результаті обігу чека як цінного папера, заставу чека необхідно провадити з неодмінним здійсненням заставного індосаменту, оскільки всіх учасників даних правовідносин пов'язують певні правовідносини, предметом яких є, у кінцевому підсумку, сплата грошової суми. Так, єдино можливим способом застави цінних паперів є застава за допомогою здійснення заставного індосаменту. Всі інші способи юридичного оформлення застави цінних паперів у межах ЦК України при відсутності заставного індосаменту не встановлюють заставного права на чек. Таким чином, чекове законодавство регулює тільки оформлення застави чека, а не підстави застави, оскільки це є сферою цивільного законодавства України [12, с. 221-222].

Для теоретичного підкріплення зроблених раніше висновків проведемо аналіз і співвідношення договору застави й заставного індосаменту.

По-перше, заставний індосамент і договір застави цінних паперів – самостійні елементи відносин встановлення права застави на цінні папери. Кожен з них є стадією у правовідносинах застави цінних паперів. На підставі договору застави встановлюються правовідносини застави цінних паперів, у той час як на підставі заставного індосаменту здійснюється правове оформлення факту передачі цінного папера під заставу.

По-друге, за допомогою індосаменту здійснюється передача розрахункового чека від індосанта до індосата. Як бачимо, індосамент – це правова конструкція, за допомогою якої здійснюється регулювання більш широкого кола відносин у сфері обігу розрахункового чека. Таким чином, індосат є самостійним суб'єктом правовідносин, пов'язаних з обігом розрахункового чека, а не будь-яких інших.

По-третє, застава розрахункового чека, яка виникає на підставі заставного індосаменту, має певні відмінності від загальноцивільстичних приписів, що визначають специфіку механізму застави. Вони обумовлені засобом легітимації, формою правочину, правами заставодержателя, задоволенням прав при невиконанні зобов'язання, забезпеченого заставою, тощо [14, с. 7].

По-четверте, заставний індосамент – це індосамент, який містить у собі тільки «застереження про заставу». Норми законодавства, що регулюють обіг розрахункового чека та визначають його реквізити, не передбачають жодних правил, що регулюють правові відносини, пов'язані із його заставою. І це не випадково, оскільки відносини, що виникають у силу заставного індосаменту та оформлюються таким індосаментом, за своєю юридичною природою не є заставними правовідносинами.

Це наводить на думку, що термін «застава» у цивільному законодавстві України, що регулює обіг коносаменту як цінного папера, або не має жодного правового значення, або слід погодитися з тим, що цей термін означає заставу в загальноцивільстичному сенсі.

На неаргументованість першої пропозиції вказує те, що під заставою цивільне законодавство України, яке регулює обіг чека, розуміє заставу в загальноцивільстичному сенсі [5, с. 115].

По-п'яте, оформлення правовідносин застави заставним індосаментом позбавляє можливості заставодавця захищати власні права в разі порушення заставодержателем заставних зобов'язань, оскільки чек, скріплений заставним індосаментом, переходить до заставодержателя. Заставодавець же не отримує жодного підтвердження оформлення правовідносин застави цінних паперів.

Таким чином, заставний індосамент не опосередковує правовідносини застави, а лише відсилає до відповідних норм цивільного законодавства України й умов договору застави. Правові відносини застави встановлюються тільки за межами зобов'язань, що виникають із чека.

З усього викладеного можна дійти висновку, що заставний індосамент сам по собі не є ні договором застави коносаменту, ні його формою. Більше того, на наш погляд, його взагалі не можна розглядати як підставу виникнення заставних правовідносин.

Отже, для того щоб заставодержатель мав змогу рівною мірою користуватися правами, наданими йому цивільним законодавством України про заставу і законодавством, що регулює обіг розрахункового чека, окрім вчинення заставного індосаменту, необхідне окреме складання договору застави чека.

Правове оформлення передачі розрахункового чека під заставу здійснюється залежно від форми реалізації закріпленого в чеку права.

Так, ще М.М. Агарков зазначав, що застава цінного папера відбувається по-різному, залежно від того, є цінний папір іменним папером, папером на пред'явника або ордерним цінним папером. Відмінності у здійсненні застави іменних, пред'явницьких та ордерних цінних паперів обумовлені, головним чином, відмінностями в порядку передачі прав на такі цінні папери [15, с. 108].

При передачі чека на пред'явника під заставу не виникає правових колізій, оскільки для передавання іншій особі прав, посвідчених цим папером, досить вручення його цій особі. Це свідчить про те, що перехід речових прав на чек відбувається в момент передачі цього папера новому його власникові.

Складнішою є ситуація із заставою іменного чека. На відміну від інших об'єктів цивільного права, передача під заставу яких відбувається на підставі відповідних цивільно-правових договорів, права, посвідчені іменним чеком, передаються шляхом складання окремого договору застави й оформлюються внесенням до його тексту відповідного передавального напису – заставного індосаменту.

Відповідно до ст. 17 Закону України «Про заставу» заставодавець може відчужувати заставлене майно тільки за згодою заставодержателя за умови переходу до нового заставодавця основного боргу, забезпеченого заставою. Крім того, відповідно до ст. 18 зазначеного Закону заставодавець зобов'язаний повідомити кожного із заставодержателів про всі попередні застави, а також про характер та розмір забезпечених цими заставами зобов'язань. Заставодавець зобов'язаний відшкодувати збитки, що виникли в будь-кого з його заставодержателів внаслідок невиконання ним цього зобов'язання [3].

Водночас заставодержатель не має права розпоряджатися предметом застави, окрім випадків, встановлених Законом України «Про заставу», зокрема: заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави тільки в разі, якщо в момент настання строку виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, воно не буде виконано (ст. 20) [3].

Одним з головних питань, які виникають при заставі цінних паперів, є питання звернення стягнення на заставлений коносамент. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заставу» в силу застави кредитор (заставодержатель) має право в разі невиконання боржником (заставодавцем) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості заставленого майна переважно перед іншими кредиторами шляхом звернення стягнення на заставлене майно [3].

Оскільки цінні папери являють собою рухоме майно, то відповідно до правил ЦК України стягнення здійснюється як у судовому, так і позасудовому порядку. При цьому засоби звернення стягнення на заставлене майно можуть бути різні. Не виключається і набуття заставодержателем заставленого чека у власність. Заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави, якщо в момент настання строку

виконання зобов'язання, забезпеченого заставою, воно не буде виконано, коли інше не передбачено законом чи договором (ст. 20 Закону України «Про заставу»).

Можливою є також реалізація заставленого майна через аукціони (публічні торги). Реалізація заставленого майна провадиться спеціалізованими організаціями з аукціонів (публічних торгів), якщо інше не передбачено договором. Якщо аукціон (публічні торги) оголошено таким, що не відбувся, заставодержатель за згодою заставодавця має право залишити заставлене майно за собою за початковою оцінкою (ст. 21 Закону України «Про заставу»).

На підставі аналізу правових аспектів здійснення застави розрахункового чека можна дійти наступних висновків.

По-перше, предмет договору про заставу чека має певні особливості. Він включає в себе одночасно не лише права на цінний папір, але й права з нього. Зазначене свідчить про існування актуальних, фундаментальних теоретичних та практичних проблем у сфері застави цінних паперів, що викликають суперечки й неоднозначні судження з ряду питань і вимагають подальшої теоретичної розробки. Разом з тим її проведення недоцільне без вирішення основної проблеми – визначення правового режиму розрахункового чека саме як цінного папера, а не лише як різновиду розрахункових документів.

По-друге, виникнення відносин, пов'язаних із заставою розрахункового чека, вимагає наявності юридичного складу, елементами якого є складання договору про заставу розрахункового чека, а також вчинення заставного індосаменту на документі, включаючи фізичну передачу розрахункового чека як рухомої речі заставодержателю.

По-третє, застава розрахункового чека на пред'явника здійснюється шляхом укладення договору про його заставу і вручення документа заставодержателю. Договір про заставу розрахункового чека або заставний індосамент окремо не можуть розглядатися як достатня юридична підстава для виникнення заставних правовідносин, що виникають у результаті використання розрахункового чека у якості об'єкта заставних відносин.

Висновки. Таким чином, як бачимо, нормативне поширення правового режиму цінних паперів на розрахунковий чек дозволить значно розширити сферу його застосування у майновому обороті. Його використання як цінного паперу дозволить урізноманітнити не тільки правові засоби здійснення застави, але і дозволить використовувати його в інших відносинах майнового обороту.

Список використаних джерел:

1. Цивільне право: підручник: у 2 кн. / за ред. О.В. Дзери, Н.С. Кузнецової. – К.: Юрінком Інтер, 1999. – Кн. 2. – 718 с.
2. Вишневский А.А. Залоговое право: учеб. и практ. пособие / А.А. Вишневский. – М.: БЕК, 1995. – 267 с.
3. Про заставу: Закон України: від 02.10.1992 р., № 2654-ХІІ // Відом. Верхов. Ради України. – 1992. – № 47. – Ст. 642.
4. Цивільний кодекс України: Закон України: від 16.01.2003 р., № 435-ІV // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
5. Маковская А.А. Залог ценных бумаг / А.А. Маковская. – М.: Статут, 2000. – 326 с.
6. Гражданский кодекс Российской Федерации (ГК РФ). Ч. 1: от 30.11.1994 г. № 51-ФЗ: (принят Гос. Думой РФ 21.10.1994 г.) // Российское законодательство [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.consultant.ru/popular/gkrfl/>
7. Шершеневич Г.Ф. Курс торгового права: в 4 т. / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Статут, 2003. – Т. 2: Товар. Торговые сделки. – 544 с. – (Классика российской цивилистики).
8. Виговський О. Заставний індосамент у вексельному праві: проблемні питання / О. Виговський // Підприємство, госп-во і право. – 2003. – № 6. – С. 35–39.
9. Белов В.А. Вексельное законодательство России: науч. практ. коммент. / В.А. Белов. – 2-е изд. – М.: ЮрИнфоР, 1998. – 496 с.
10. Вишневский А.А. Вексельное право: учеб. пособие / А.А. Вишневский. – 2-е изд. – М.: Юристь, 1999. – 276 с.
11. Крашенинников Е.А. Залог векселя / Е.А. Крашенинников // Хоз-во и право. – 1999. – № 4. – С. 37–41.
12. Шикова Е.А. Правовые проблемы залога ценных бумаг / Е.А. Шикова // Актуальные проблемы гражданского права / под ред. проф. М. И. Брагинского. – М., 2002. – Вып. 4. – С. 202–237.
13. Будилов В.М. Залоговое право России и ФРГ / В.М. Будилов. – СПб.: Статус, 1993. – 216 с.
14. Габов А.В. Вексель в системе российских ценных бумаг: автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражд. право, семейное право, гражд. процесс, междунар. частн. право» / А. В. Габов; Моск. гос. ун-т. – М.: Изд-во Моск. гос. ун-та, 1999. – 20 с.
15. Агарков М.М. Учение о ценных бумагах / М.М. Агарков. – М.: Финстатинформ, 1993. – 140 с.

